

Романченко Алла,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Одеса, Україна
apromanchenko@ukr.net

СПЕЦИФІКА ГОВІРКИ СЕЛА БАНДУРОВЕ ЯК СКЛАДНИКА ПОДІЛЬСЬКОГО ГОВОРУ

Романченко Алла Петрівна. Специфіка говірки села Бандурове як складника подільського говору. Говірку села Бандурове, яка належить до подільського говору, зааналізовано на двох мовних рівнях української мови. Описано фонетичну й морфологічну специфіку вказаного населеного пункту з огляду на належність говірки до східноподільського говору південно-західного наріччя. Особливо акцентовано на значній кількості фонетичних особливостей, що вказує на самотність говірки, на певну відмінність від літературних норм вимови.

Ключові слова: говір, говірка, Бандурове, фонетичні особливості, морфологічні особливості.

Romanchenko Alla. The specificity of the Bandurove village subdialect as a component of the Podillia dialect. The Bandurove village subdialect, which belongs to the Podillia dialect, is analyzed at two linguistic levels of the Ukrainian language. The phonetic and morphological specificities of this settlement is described, taking into account the subdialect's belonging to the Eastern Podillia dialect of the southwestern supradialect. Special emphasis is placed on the numerous phonetic peculiarities that indicate the subdialect's originality and certain differences from the literary norms of pronunciation.

Keywords: dialect, specificity, Bandurove, phonetic peculiarities, morphological peculiarities.

Вступ. Історія Гайворонщини розпочинається, за свідченням археології, у IV тисячолітті до н. е. Першою археологічною культурою на її території у була Буго-Дністровська (II половина VI – початок IV тисячоліття до н. е.) – перша землеробська культура на території України. Вона поступово асимілюється з трипільською культурою (IV – III тисячоліття до н. е.), на зміну останній приходить ямна або давньоямна культура. Науковці стверджують, що на території краю існувала також сабатинівська, чорноліська, землеробська, черняхівська археологічна культури. Поселення черняхівців найбільш масові на території Гайворонщини. У VI – VII століттях тут мешкало плем'я давніх слов'ян, яке вчені пов'язують з пенківською археологічною культурою. У IX столітті названа територія входила до складу Київської Русі, потім стала частиною Галицько-Волинського князівства, а згодом була під владою Золотої Орди. У XVI столітті формується Поділля, у східній частині якого знаходиться нинішня Гайворонщина. Воно входило до складу Подільського улусу Золотої Орди, потім було частиною Великого Литовського князівства (з 1362 до 1569 р.). Після Люблінської унії (1659 р.) землі краю увійшли до складу Брацлавського воєводства. У 1793 р. Гайворонщину приєднано до Росії у складі Брацлавського намісництва (1793 – 1796 рр.), потім вона увійшла до Гайсинського, Ольгопільського та Балтського повітів Подільської губернії. [11, с. 154-157].

Гайворонщина знаходиться на заході Кіровоградської області, межуючи з Одеською Вінницькою, Черкаською областями, Благовіщенським районом Кіровоградської області. Крайні точки Гайворонщини такі: північна – с. Вікнина, південна – с. Чемерпіль, східна – с. Таужне, західна – с. Покровське. Село Бандурове розташоване в південно-західній частині Гайворонщини. Цей населений пункт, що колись належав до Балтського повіту Подільської губернії, розташований на річці Яланець, за 15 км на південь від Гайворона й виник на початку XVIII століття. За переказами, село Бандурове отримало назву від імені першого поселенця, який мав тут хутір. По сусідству господарювали Наливайко, Гудим, Черепіт, Малаков, Палій, Білоус, Крамар, котрі мали по 6-8 десятин землі. Згодом утворилося три поселення: Старо-Бондуrowe, Наливайківка, Гудимівка. Хутори

об'єднались в один населений пункт під назвою Бондурове (пізніше Бандурове) [10, с. 196].

Мета дослідження. Знання рідного краю – не лише історія, культура, побут, звичаї і традиції, а й мова, яка зберігає давні фонетичні, лексичні та синтаксичні ознаки, характерні для носіїв. Вивчення говірки певного населеного пункту сприяє глибшому осягненню взаємозв'язку між літературною та національною мовою, між мовою і соціумом, а також уможливорює розуміння соціально-культурного контексту, специфіки колективної ментальності мовної спільноти. *Мета* пропонованої розвідки – схарактеризувати мовні особливості говірки с. Бандурове Голованівського району Кіровоградської області як частини подільського говору південно-західного наріччя, звернувши увагу на ті риси говірки, що відрізняють її від норм сучасної української літературної мови. *Об'єктом* дослідження відповідно обрано говірку вказаного села. *Предмет* дослідження – фонетичні й морфологічні особливості мовлення говірконосців обраного населеного пункту.

Матеріал і методи дослідження. *Фактичною базою* дослідження послугувало мовлення носіїв названої говірки, представником якої є й авторка цієї розвідки. Базовими *методами*, які прислужилися для аналізу основних рис фонетичного та морфологічного характеру, є такі: *описовий метод*, що прислужився для характеристики особливостей досліджуваної говірки; *інтерв'ювання*, використане для фіксації мовлення носіїв обстеженої говірки; *метод спостереження*, залучений для виявлення ознак двох мовних рівнів.

Результати дослідження. Говірка села належить до південно-західного наріччя, яке об'єднує старожитні говори. Історія південно-західного регіону України була нелегкою. Його територія у різний час належала до різних держав, що спричинило помітні зміни в певних зонах південно-західного наріччя під впливом інших мов, зумовило значну його діалектну диференціацію. Вказане наріччя поділяється на галицько-буковинську, карпатську та волинсько-подільську групу говорів. Остання з них об'єднує волинський та подільський говори, поширені на території Волині й Поділля.

Поділля – історико-географічна частина України, що охоплює територію сучасної Вінницької області, окремих частин Хмельницької, Тернопільської, Одеської, Житомирської, Черкаської, Кіровоградської, Івано-Франківської та Львівської областей. Подільський говір поширений у західних районах Кіровоградської області, зокрема в Голованівському районі, де й знаходиться с. Бандурове. Загалом специфіка подільського говору полягає в тому, що він межує з іншими говорами південно-західного наріччя (наддністрянським, покутсько-буковинським, волинським), із говорами південно-східного наріччя (середньонаддніпрянським і степовим). Із цього випливає, що йому властиві ознаки, притаманні обом цим наріччям.

Вивчення говіркового дискурсу та ментального континууму носіїв говірок у межах сучасної лінгвістичної парадигми є важливим напрямом у мовознавстві [6, с. 6]. Дослідження подільського говору починається з II половини XX ст. Виокремлюють кілька етапів в його дослідженні [3]. Спочатку подільський говір вивчали І. Вагилевич, Я. Головацький, К. Михальчук, О. Потебня (перший етап). У I половині XX ст. (до 1917 р.) лінгвістичний опис говору здійснили Г. Голоскевич, О. Сорочан, Є. Тимченко, Б. Яцемирський (другий етап). Третій етап дослідження охоплює II половину XX ст. (С. Бевзенко, О. Горбач, П. Гриценко, Ф. Жилко, Я. Закревська, А. Залеський, І. Матвійас, О. Мельничук, Г. Пелих, П. Ткачук, Г. Шило та ін.). У вказаний період дослідження подільського говору провадять у різних аспектах: уточнюють межі говору, описують основні риси його на всіх мовних рівнях (фонетичному, словотвірному, лексико-семантичному, фразеологічному, синтаксичному), здійснюють велику лексикографічну роботу. Четвертий етап вивчення подільського говору [4, с. 9], виокремлений згодом, – це кінець XX – початок XXI століття. У цей час мовознавці плідно займаються опрацюванням лексико-семантичної системи говору, уточнюють його межі та внутрішнє членування, продовжують накопичувати фактичний матеріал (О. Вікторіна,

І. Гороф'янюк, Н. Задорожна, О. Заїнчовська, Н. Коваленко, Г. Краєвська, Г. Мартинова, А. Мединський, Т. Тищенко, Н. Шеремета). Дослідники починають вирізняти в межах подільського говору східноподільські, західноподільські та центральноподільські говірки. Г. Березовська в одній зі своїх розвідок розглядає фонетичну та граматичну систему східноподільських говірок, спираючись на дані першого тому Атласу української мови та власні матеріали [2]. Н. Задорожна характеризує лексичну систему одного з найменших населених пунктів, що знаходиться в межах території східнополіських говірок – села Лащівка Голованівського р-ну Кіровоградської обл. [9], що межує з Гайворонщиною і належить до одного типу говірок. Плідно опрацьовує лексичний склад різних говорів середньонадбузького ареалу С. Поліщук. Здебільшого вона опікується лексикою тваринництва і рослинництва, зафіксовано майже у 80 населених пунктах [13].

З'ясуємо основні поняття, важливі для дослідження. Говірка – найдрібніша діалектна одиниця, що охоплює мову одного, зрідка кількох однотипних із мовного погляду населених пунктів, між якими немає територіально виражених відмінностей у мові. Вона являє собою цілісне мовне утворення без мовних відмінностей [1, с. 6]. Діалект і говірка, як зауважує Т. В. Громко, відображають різні масштаби територій мовних угруповань, оскільки діалект охоплює мовні варіанти та особливості, властиві ширшому регіону або території (область, регіон, навіть країна), і характеризується певними лексичними, граматичними та фонетичними особливостями, що відрізняються від літературної форми, не становлячи окремої мовної системи, а лише є сукупністю ознак мовних явищ. Говірка – це мова конкретного села або невеликої місцевості, котра відображає специфічні лексичні, граматичні та фонетичні особливості і водночас є мовною системою (підсистемою) [7, с. 27–28]. Звернімо увагу на мовну специфіку говірки Бандурового як частини подільського говору південно-західного наріччя.

Відповідно до ознак подільського говору, виокремлених С. П. Бевзенком, П. Ю. Гриценком, Ф. Т. Жилком та І. Г. Матвіясом [1; 5; 8; 12], а також узагальнень, зроблених С. С. Поліщук [14], опишемо особливості, властиві говірці досліджуваного села, які відрізняються від норм сучасної української літературної мови, та коротко обґрунтуємо їх наявність.

Говірка Бандурового характеризується низкою фонетичних особливостей:

1) епентетичний /л/ після губних /в/, /п/ на місці колишнього постконсонантного /j/: *кровл'анка, здо'ровл'а, ри'пл'ах, ко'ровл'ачий, дири'вл'аний*; літературна норма має таку фонему в деяких іменниках (напр., *земля*), дієсловах 1 особи однини (*люблю, гублю, ваблю, роблю*);

2) вставний /н/ після /м/ перед /а/, що виникло з *е* носового, яке при переході в *а* спричинило появу /н/ у препозиції: *мн'ата, мн'асо, мн'ач, мн'ах'кий, мн'ати*; літературна норма, на відміну від діалектів, не зберігає відбитків походження /а/ з *е* носового;

3) дзвінкі приголосні, крім /г/, у кінці слів зберігають дзвінкість: *д'ід, в'із, дуб, мороз, го'б'ід*; /г/ оглушується: *сн'іх, пир'іх, зм'іх, р'іх*;

4) замість /а/ після м'яких /с/ та /ц/ і напівм'якого /в/ у власне кількісних числівниках уживається /і/: *де'в'іт, дес'іт, дв'і'нац'іт, ч'і'тирнац'іт / штир'і'нац'іт, двац'іт*; фонетичне явище теж пов'язане з походженням /а/ з *е* носового;

5) у середині слова дзвінкий приголосний перед глухим завжди оглушується: *д'ат'ко, грат'ки, лошка, бапка, св'ітки, стешка, д'ішка, в'ішки, пир'іш'ки, голун'ц'і, солоткий, старша друшка*;

6) м'який /р/ заступається твердим: *бу'ран, расно, ку'ратник, ра'док, бу'рак, ви'черати, расний, рад'но, нарад, морак, курам, зарадне (зарядний пристрій), розра'дитис' (про акумулятор), хрукати, га'рачий, го'вору, тра'се, ут'рох, под'в'іра, трапка, прамий*;

7) протетичний /г/ перед /о/ та /і/ (що може переходити в /и/) як в загальних назвах, так і власних номенах: *го'бора, го'пудало, го'б'ід, гол'і'я, гоч'і, гос'л'ін, го'браз, гос'ка, го'сет, гос'ін, госиледиц'і; Ган'ка, Гол'ка, Гол'ана, Го'верко, Ганд'рей, Гал'оша*,

Гил'ко; гоб'ідати, гобру'бати, гобр'ізати, гобро'бити, гонт'р'іпатис', 'гохкати, го'рати, гир'жати, 'гикати; гон'до. Фонетичне явище фіксується в іменниках та дієсловах, що починаються з етимологічного /o/. Зрідка трапляються протетичні /в/ та /ј/: в'і'кона, 'рад'іво, Йі'ван, Йі'рина, Рад'і'вон. Протетичний /г/ також властивий волинським говіркам [10, с. 236];

8) відсутнє подовження приголосних після голосних перед давнім –је в іменниках середнього роду II відміни, зрідка жіночого I відміни: ба'дил'а, на'с'ін'а, ви'с'іл'а, За'вал'а, жи'т'а, прои'чан'а, нати'ран'а, бура'чин'а, г'іл'аки, ко'р'іна, гарбу'зин'а, с'в'і'дан'а, ву'т'а, р'і'л'а. Це ознака, яка характерна для інших південно-західних говірок, зокрема надністрянських [8, с. 236];

9) відсутній перехід передньоязикових приголосних перед колишнім суфіксом /j/ в 1 особі однини дієслів теперішнього часу в афrikату чи шиплячий: 'ход'у, 'нос'у, 'вод'у, са'д'у, пла'т'у, 'кос'у, 'м'іс'у, гро'мад'у, 'кра'с'у, 'прос'у, 'брод'у, 'студ'у, 'лаз'у, ро'с'ад'у'у; у літературній мові маємо ходжу, ношу, воджу, саджу, плачу, кошу тощо. Говіркові форми зберігають етимологічний приголосний до його взаємодії з постконсонантним /j/. Саме такі форми й були підставою для встановлення походження шиплячих у дієсловах;

10) перехід /хв/ та /кв/ у /ф/: ф'орос'тина, фи'цатис'а, 'ф'іртка, ф'іст, фа'сол'а; така заміна звуків пов'язана, очевидно, із запозиченням в X ст. /ф/, яке спочатку заступалося різними народними відповідниками (п, х, хв, т тощо), а згодом почало навіть заступатися грецьким за походженням звуком там, де його ніколи не було;

11) повне або часткове нерозрізнення ненаголошених голосних [е] та [и]: ви'с'н'а'ний, 'зелін', зи'р'но, сти'р'на, пири'весло, риши'то, дир'жак, кул'ти'є'ватор, чи'є'решн'а, гуси'є'н'а, коти'н'а, цуци'н'а; зближення цих ненаголошених голосних у мові сягає X ст., тобто протоукраїнської мови, коли формувалися риси сучасної української літературної мови;

12) повне або часткове «укання»: бо'у'тун, ко'н'ушн'а, то'п'ор, г'лино'йу, п'л'онко'йу, кл'і'юнко'йу, с'кат'раго'йу, го'дувати, му'т'узок, 'жолуб; це явище зумовлене здебільшого впливом наступного складу з голосним /у/; у літературній мові таке можливо лише перед складом з наголошеним /у/ або /і/;

13) на місці колишньої звукосполуки ръ уживається ир: кир'ни'ц'а, Йі'ван'кова кир'ничка, кир'ничний (прізвище Криничний); явище пов'язане зі зміною редукованого голосного, що в українській літературній мові дав рефлекси ри;

14) у дієсловах 3 особи однини і множини та 2 особи однини теперішнього часу закінчення -ється [йеца], -ються [йуца] вимовляються без подовження приголосних: прода'йе'ц'а, 'роби'ц'а, 'диви'ц'а, см'і'йе'ц'а, 'св'і'ти'ц'а, 'в'іри'ц'а, 'с'вари'ц'а, зда'йе'ц'а, бри'кай'іц'а, 'б'йе'ц'а, 'кажи'ц'а, вири'вай'іц'а, розмир'зай'іц'а; переби'рай'у'ц'а, вир'тай'у'ц'а; рош'ч'іс'у'йіс'а, вми'вай'іс'а, вд'і'вай'іс'а, рошч'і'бай'іс'а, переби'рай'іс'а; літературна норма передбачає таку асиміляцію, однак із довгим приголосним [15, с. 70].

Виразними морфологічними рисами говірки с. Бандурове, як і деяких інших говірок східноповідського говору південно-західного наріччя, є такі:

1) іменники середнього роду II відміни й жіночого роду I відміни та іменники давньої основи на приголосний (4 відміна) в орудному відмінку однини мають відповідно закінчення -ом, -ою: на'с'ін'ом, см'і'т'ом, ви'с'іл'ом, за За'вал'ом; ста'т'ойу; коти'н'ом, ти'л'ом; явище зумовлене перегрупованням давніх відмін іменників та аналогією відмінкових форм;

2) іменники чоловічого й середнього родів II відміни м'якої та мішаної груп мають закінчення -ом, притаманне твердій групі: бори'ч'ом, пле'ч'ом, ко'р'ін'ом, плаш'ч'ом, но'ж'ом, а іменники I відміни жіночого роду тих самих груп збігаються в граматичних формах з іменниками твердої групи в орудному відмінку однини, маючи закінчення -ою: ме'ж'ойу, 'груш'ойу, зим'л'ойу; порівняно з літературною нормою спостерігаємо морфологічну аналогію;

3) дієслова 3 особи однини теперішнього часу II дієвідміни мають закінчення -ит, на відміну від літературного -ить: 'бачит, 'робит, 'возит, спит, вчит, 'родит (про врожай), 'варит, пиш'чит, кри'чит, 'носит;

4) на місці закінчень 3 особи множини -уть/-ють, -ать/-ять у літературній українській мові в аналізованій говірці дієслова закінчуються на -ут, -ат, тобто не зберігають м'якості: *п'ють, 'кажуть, 'робл'ат, 'думають, 'чист'ат, гни'ють, сні'вають, 'на'л'ат, вді'вають*;

5) майбутній час дієслів недоконаного виду утворюється тільки аналітично: *буду робити, будеш 'їхати, будуть 'с'їяти*, що є лише одним із варіантів норми літературної мови;

6) прикметники, присвійні займенники, порядкові числівники у формі жіночого роду в давальному та місцевому відмінках однини мають скорочені закінчення, як і в наддністрянських та в частині південно-східних говірок [8, с. 237]: *моло'д'і 'ж'інц'і, на зил'ен'і ма'шин'і, у с'вої 'хат'і, на чу'ж'і сторо'н'і, р'ідн'і сист'р'і, т'і 'д'івчин'і, у 'перш'і хат'і*;

7) проста форма вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників утворюється за допомогою суфіксів -ішч-/-шч- замість -іш-/-ч- (із -ш-): *до'рошчий, 'блишчий, р'ідн'ішчий, вкус'н'ішчий, холод'н'ішчий, стар'ішчий; теп'л'іше, тем'н'іше, 'т'ашче*, що пов'язуємо з оглушенням дзвінкого приголосного в середині слова.

Висновки. Досліджена говірка села Бандурове Голованівського району Кіровоградської області як частина Східного Поділля являє собою цілісну мовну систему, яка має спільні та відмінні риси в порівнянні з іншими говірками подільського говору і стовно літературної норми, зокрема її фонетичних та морфологічних аспектів, а звідси й орфоепічних параметрів мовлення говірконосців.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в тому, щоб зафіксувати та характеризувати говіркові назви місцевих мікротопонімів з огляду на їхню фонетичну й лексичну специфіку.

Список використаних джерел:

1. Бевзенко С. П. Діалектологія : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1980. 247 с.
2. Березовська Г. Східноподільські говірки в контексті подільського говору. *Філологічний вісник Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини*. Умань : Візаві, 2012. Вип. 3. С. 8-14.
3. Гороф'янюк І. В. До питання історії вивчення подільського говору. *Лінгвістичні читання*. Вінниця : Ландо ЛТД, 2011. Вип. 4. С. 186-199.
4. Гороф'янюк І., Коваленко Н., Тищенко Т. З історії дослідження подільського говору. *Подільський говір : Бібліографічний покажчик*. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. С. 3-17.
5. Гриценко П. Основні риси подільського говору. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. Київ : Доля, 1994. –С. 74-81.
6. Громко Т. В. Говірковий дискурс та особливості його ментального континууму в об'єктиві сучасної лінгвістичної парадигми. *Записки з українського мовознавства*. 2024. № 31. С. 3-16. DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2024.31.309390>
7. Громко Т. В. Методологія та досвід дескрипції говірки : монографія. Дніпро : Середняк Т.К., 2021. 452 с.
8. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Рад. шк., 1966. 308 с.
9. Задорожна Н. Лексичні діалектизми однієї говірки Синюхо-Бузького межиріччя. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 105 (1). С. 46-52.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Кіровоградська область. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.
11. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: В 2 т. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1. 496 с.
12. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наук. думка, 1990. 168 с.
13. Поліщук С. С. Міждіалектна взаємодія говорів середньонадбузького ареалу : дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2016. 371 с.
14. Прилипко Н. Подільський говір. *Українська мова: енциклопедія*. Київ : Укр. енци. ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
15. Романченко А. П. Говірка села Бандурове Гайворонського району Кіровоградської області. *Записки з українського мовознавства*. 2016. № 23. С. 67-74.